

ՎԼԱԳԻՄԻՐ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ԼՂՀ Գերագույն դատարանի դատավոր

ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՄՔԱՐԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆՆԵՐԸ

Պատմությունը չպետք է ընկալվի նեղ իմաստով: Դա ավելին է քան անցյալ գրականությունը, ավելին, քան անցյալ արվեստությունը: Դա մարդկային ինքնագիտակցությունն է, մարդկության ճիգը հասկանալու համար ինքն իրեն՝ իր անցյալն ուսումնասիրելու միջոցով: Ֆրեդերիկ Չեկսոն Թերներ

Արտադրության զարգացման տեսակետից միջին դարերում տեղի ունեցավ խոշոր նշանակություն ունեցող մի երևույթ՝ արհեստագործությունն անջատվեց հողագործությունից և արհեստագործական արտադրանքի կենտրոնը դարձավ քաղաքը, որը և որոշեց արհեստների զարգացման և առաջադիմության ուղիները: Փաստորեն արհեստը, որպես մանր արտադրություն, նախորդել է գործարանային արտադրությանը:

Մինչև կապիտալիզմի հաղթարշավը Անդրկովկասի հայ արհեստագործական և առևտրական միությունները կոչվել են համքարություններ /պարսկերեն՝ համքար, հայերեն՝ գործակից, համագործ, միևնույն տեսա-

կի արհեստավոր/, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ էսնաֆություններ /արաբերեն՝ էսնաֆ, հայերեն՝ արհեստավոր/¹:

Համքարություններն սկսել են քայքայվել XIX դարի կեսից, երբ արևմտաեվրոպական և ռուսական համեմատաբար էժան ապրանքները թափանցել են Անդրկովկաս և Փոքր Ասիա: Արդեն XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին, չդիմանալով գործարանային արտադրության մրցակցությանը, համքարության աշխատողներն ունեզրկվել են և դարձել քանվորներ:

Գրավոր աղբյուրները հայ արհեստավորական և առևտրական միությունների վերաբերյալ որոշակի տեղեկություններ են թողել: Այդ տեղեկություններն առաջին հերթին գտնում ենք հռչակավոր գիտնական, առակագիր, գրող և օրենսդիր Մխիթար Գոշի մոտ: Մ.Գոշն իր հանրահայտ Դատաստանագրքում խոսելով արհեստների մասին, դրանցից անհրաժեշտն ու օգտակարը հողագործությունը, դարբնությունը և հյուսնությունն է համարում: Առավել պատվավոր են երկաթագործն ու ատաղձագործը: Իսկ մարմնի բնույթին օգտակարը և անհրաժեշտն արհեստներից բժշկությունն է²: Մ.Գոշը մահմեդականների կողմից սահմանված գլխահարկը /«Ջիզիա»/ համարելով քրիստոնյային անվայել երևույթ, ընդունում է միայն հարկումը՝ ըստ բնակչության զբաղմունքի՝ արհեստներից կամ առևտրից:

Ինչպես Անդրկովկասի խոշոր հայաշատ քաղաքներում՝ Թբիլիսիում, Բաքվում, Երևանում, Գանձակում, Գորիում, Շամախիում, Ալեքսանդրապոլում, այնպես էլ Շուշիում բնակչության արհեստավորական խավի մեջ հայերը գերակշիռ մաս են կազմել և աչքի են ընկել իրենց արհեստների վարպետությամբ: Միևնույն ժամանակ, անդրկովկասյան քաղաքներում համքարությունների ազգային կազմը բավական խայտաբղետ է եղել: Նրա մեջ մտնում էին Անդրկովկասի բոլոր ազգու-

թյունները՝ հայերը, վրացիները, կովկասյան քաթարները և այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ: Եվ դա չի խանգարել կողք կողքի ապրելու և արարելու Անդրկովկասի քաղաքներում: Դավանելով տարբեր կրոններ, գանվելով զարգացման տարբեր մակարդակների վրա, համքարներն ունեցել են հավասար իրավունքներ, հանդես եկել բացառապես համերաշխության դիրքերից:

Շուշիում գործող համքարությունների և համքարական դատարանների մասին շատ քիչ տվյալներ են պահպանվել, որովհետև քաթար խուժանը 2 անգամ՝ 1905 թվականի օգոստոսի 16-ին և 1920 թվականի մարտի 23-ին, հրո ճարակ դարձրեց քաղաքի հայկական մասը՝ վերածելով մեռյալ ավերակների: Հրդեհը կրանց նաև համքարությունների վերաբերյալ արխիվային տվյալները: Սակայն ուսումնասիրությունները և պահպանված տեղեկությունները վկայում են, որ Շուշիի արհեստավորներն ունեցել են իրենց համքարությունները, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ, ըստ իր արհեստի, իր դրոշակը, ներքին կանոնադրությունը և այլն: Այդ առումով աչքի էր ընկնում պղնձագործների համքարությունը³:

Ինչպես Անդրկովկասի մյուս հայաշատ քաղաքներում, այնպես էլ Շուշիում դեռ շատ հին ժամանակներից զարգացած էին մի շարք արհեստներ: Արխիվային տվյալները վկայում են, որ XIX դարի սկզբին Շուշի քաղաքում կային 1864 արհեստավորներ, որից 517-ը՝ վարպետներ, 948-ը՝ ենթավարպետներ և 399-ը՝ աշակերտներ:

Շուշիի արհեստավորները մետաղից և փայտից պատրաստել են գեղեցիկ սպասքներ, ոսկուց և երկաթից՝ իրացման ապրանքներ: Միևնույն արհեստով զբաղվողները կենտրոնանում էին միևնույն թաղում կամ շարքում: Շուշիի հին հայկական գերեզմանոցի քարերի գրառումները հուշում են մեզ, որ քաղաքի ոչ քիչ տոհմիկ գերդաստաններ հայտնի արհեստավորներ են եղել: Մի շարք արհեստավորներ բաժանված են եղել ըստ թաղերի: Այսպես, դարբինները բնակվել են «Շեյթան բազար»-ի շրջանում, ոսկերիչները՝ Էրիվանյան փողոցի վրա և այլն: Չնայած Շուշին գտնվում էր առևտրական հարմար ճանապարհներից հեռու, սակայն նրա առևտրական տների /Հախումյան, Թառումյան և այլն/ գործունեությունը հասնում էր

մինչև Եվրոպա և Միջին խորքերը: Արխիվային փաստաթղթերից նկատելի է, որ Շուշիում գոյություն են ունեցել 41 տեսակի արհեստներ, որոնցից հայտնի են եղել ոսկերիչները, զինագործները, թիթեղագործները, կաշեգործները, թամբագործները, պղնձագործները և այլն: Յուրաքանչյուր արհեստ ունեցել է իր նախահայրը, հովանավորը: Երկաթագործների նախահայրը համարվել է Դավիթ մարգարեն, զինագործներինը՝ Նոյ նահապետը, զինագործներինը՝ Հովհան օձնեցին, պղնձագործներինը՝ Սուրբ Հակոբը և այլն:

Համքարության մեջ ընդգրկվել են այն բոլոր անձինք, որոնք զբաղվել են այս կամ այն արհեստով և առևտրով: Մինչև համքարությունների վերացումը /XX դարի 10-ական թվականներ/ համքարությունները ղեկավարվել են ցարական Ռուսաստանի իշխանությունների կողմից 1867թ. ապրիլի 3-ին հաստատված՝ արհեստագործական համքարությունների /ցեխերի/ մասին կանոնադրությամբ /այսուհետ՝ Կանոնադրություն/:

Կանոնադրության համաձայն՝ համքարություններն ունեցել են իրենց ներքին վարչական կառուցվածքը: Համքարության մեջ ընդգրկված արհեստավորները բաժանվել են 3 խմբի՝ վարպետ/ուստա/, ենթավարպետ /խալֆա կամ քարգահ/ և աշակերտ /շագիրդ/:

Համքարության ներքին կառուցվածքը ճիշտ հասկանալու նկատառումով նշենք մի շարք կարևոր դրույթներ այդ Կանոնադրությունից և տվյալ ժամանակաշրջանում գործող սովորույթներից.

Վարպետ էր կոչվում նա, ով կամ ինքն էր անհատապես զբաղեցնում մի խանութ, կամ թե պահում էր արհեստանոց, որտեղ աշխատում էին նաև ենթավարպետներ և աշակերտներ: Արհեստ սովորելու համար երկար ժամանակ է պահանջվել և դրա ողջ պատասխանատվությունն ընկնում էր վարպետի վրա:

Աշխատանքի ընդունվելու համար վարպետի և աշակերտի միջև կնքվել է գրավոր պայմանագիր՝ աշխատանքի պայմանների մասին: Մինչ Կանոնադրության հաստատումը աշխատանքի ընդունումը կատարվել է երդմամբ: Հանձնելով երեխային, աշակերտի տերն ասել է. «Միսը քեզ, ոսկորն ինձ, միայն նրան սովորեցրու քո վարպետությունը», իսկ վարպետը պատասխանել է.«Թող նրա բոլոր մեղքերն ընկնեն իմ վզին ահեղ դատաստանի

օրը՝ աստծու առջև, եթե նրան տարբերեմ իմ հարազատ որդուց և նրան չսովորեցնեմ իմ արհեստի բոլոր նրբություններին»:

Արհեստն աշակերտը սովորել է փոքր հասակից, նույնիսկ 8-9 տարեկանից: Բոլոր աշակերտները մինչև ենթավարպետ դառնալն իրենց վարպետից ստացել են հագուստ և կերակուր, իսկ վարձատրություն չեն ստացել: Վարպետի ցանկությամբ շաբաթ օրը աշակերտին տրվել է շատ չնչին գումար՝ մի քանի գրոշ: Աշակերտը, բացի իր վարպետի խանութից, աշխատել է նրա տանը՝ կատարելով տնային մի շարք աշխատանքներ /փայտ կտրել, շուկա գնալ, ջուր բերել և այլն/:

Աշակերտի ժամկետը լրանալուց հետո հատուկ ծիսակատարությամբ նրան շնորհվել է ենթավարպետի /խալֆա կամ քարգահ/ կոչում: Երբ աշակերտը հասու է դարձել իր արհեստին, հավաքվել են նրա արհեստի վարպետները և արժանի լինելու դեպքում, աշակերտին տվել են գիր-վկայական:

Ենթավարպետը վարպետի բացակայության ժամանակ ղեկավարել է աշակերտի աշխատանքը: Ենթավարպետը հայտնի չափով ազատություն վայելող բանվոր էր, նա կարող էր պայմաններ կապել իր վարպետի հետ կամ նույնիսկ ուրիշի մոտ աշխատել: Ենթավարպետն իր կատարած աշխատանքի համար վարպետից ստացել է վարձատրություն: Այսպես, Շուշիում դարբնի ենթավարպետը ստացել է եղած արդյունքի 1/4-ը, կլայեկող /ղեշի/ ենթավարպետը՝ 1/3-ը, տակառագործ ենթավարպետի տարեվարձը կազմել է 40-50 ռուբլի:⁵

Առանց վարպետի վկայության և համաձայնության ենթավարպետը չէր կարող «վարպետ» օրհնվել: Նորընտիր վարպետի ձեռնադրության հանդեսին, բացի համքարության բոլոր վարպետներից, ներկա են եղել մեկ կամ երկու հոգևորական, որոնց օրհնանքից հետո ենթավարպետը համբուրել է իր վարպետի՝ ապա մյուս վարպետների և ուստաբաշու ձեռքերը և սահմանված չափով գումարը նվիրել համքարական գանձարանին: Դրանից հետո ենթավարպետը վարպետից ստացել է օրհնություն և վարպետների գլխավորը վարպետացույցին տվել է մի ապտակ, այսպես կոչված վարպետաց ապտակը /«ուստա-սիլլասի»/, որպեսզի այդ ապտակը հիշելով նորընտիր վարպետը բարձր պահի

իր արհեստի պատիվը: Սի անգամ Ավետիք Իսահակյանը Կարսում զբոսնում էր հյուրանոցի բակում, պատանի Եղիշե Չարենցը տեսնում է նրան և կախարդվածի պես հիացած նայում է նրան: Վարդպետին դուր չի գալիս այդ սևեռուն հայացքը և նա մի ուժգին ապտակ է հասցնում Չարենցին: Վերջինս 1925թ. Վենետիկում հանդիպում է Իսահակյանին և մտերմիկ գրույցի ժամանակ հիշեցնում է միջադեպը. վարպետը ծիծաղելով պատասխանում է. «Դե, ոչինչ, Եղիշե ջան, դա ուստա-սիլլասի է եղել: Ապտակ ուժգին է եղել, դրա համար լավ բանաստեղծ ես դարձել»: Սի քանի տեղերի սովորության համաձայն՝ նորընձա վարպետին ապտակում էր ոչ թե վարպետների գլխավորը, այլ այն վարպետը, որի մոտ սովորել էր նա: Վերջում ներկաներին տրվել է ճաշ, որը կոչվել է «դաստուրահաց»: «Դաստուր»-ը պարսկերեն բառ է և հայերեն նշանակում է թույլտվություն:

Յուրաքանչյուր համքարություն ունեցել է իր գլխավորը, ով ինչպես Անդրկովկասի մի շարք քաղաքներում, այնպես էլ Շուշիում կոչվել է ուստաբաշի /հայերեն՝ գլխավոր վարպետ, վարպետների գլխավոր/: Վերջինս ընտրվել է համքարության ընդհանուր ժողովում՝ մեկ տարի ժամկետով և հաստատվել այդ պաշտոնում նահանգապետի կողմից: Ուստաբաշու հետ միասին ընտրվել են 2-4 օգնականներ, որոնք կոչվել են աղասիկալներ /հայերեն՝ փորձառու, իմաստուն մարդիկ/: Ընկերության ժողովում ընտրվել է նաև գանձապահը՝ խազնադարը: Այստեղ բնական հարց է ծագում: Ունեցե՞լ են, արդյոք, համքարություններն իրենց դատարանները: Պատասխանը միանշանակ դրական է: Կանոնադրության վերջին գրութը նվիրված է համքարության դատարանակազմության հարցերին:

Հայ արհեստավորական և առևտրական միությունների ու նրանց դատարանների մասին ամենավաղ հիշատակումները գտնում ենք Մ.Գոռիի մոտ: Իսկ դա նշանակում է, որ հայ համքարությունները և համքարական դատարանները գոյություն են ունեցել XII դարից ավելի վաղ, այսինքն՝ որքան հին էին համքարությունները, այնքան էլ հին էին համքարական դատարանները: Կամ այլ խոսքերով ասած, համքարության գործունեությունը ենթադրում է համքարական դատարանի առ-

ԼՂՀ դատական իշխանություն

կայությունը: Մ.Գոշի մի շարք առակներ նվիրված են դարբնի, հյուսնի, հողագործի, կաշեգործի, մորթեգործի և այլոց աշխատանքներին: Դրանցից մեկը վերաբերում է պղնձագործի և երկաթագործի միջև ծագած վեճին՝ միմյանց խնամի դառնալու կապակցությամբ: Քանի որ յուրաքանչյուրն իր արհեստն էր գովաբանում, ուստի կողմերը, վեճը լուծելու համար դիմում են դատարանին՝ «ծերոց ատյանին»: Վերջինս վճռում է, որ «թե հասարակաց օգտակարը պատվական է»:⁶ Առակում խոսք է գնում արհեստի առավելության մասին, ուստի ծերերի ատյանը համաքաղաքացիական դատարան չի կարող լինել: Այստեղ վեճի առարկան կապված է արհեստի հանգամանքների հետ և այդ առումով ծերերի ատյանը պետք է վերագրել համքարություններին: Մ.Գոշի առակը նաև ցուցանում է, որ «ծերոց ատյանը» ոչ թե որոշակի, այլ տարբեր տեսակի արհեստների միջև ծագած վեճ է քննել:

Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ համքարություններում գործել է քառաստիճան դատական համակարգ.

1. Համքարական վարպետների գլխավորի դատարան, որին ընդդատյա են եղել շտապ և պարզ հարցերը:

2. Համքարական դատարան, որին ընդդատյա են եղել բարդ և վիճելի հարցերը:

3. Համքարության գլխավորներից կազմված դատարան, որին ընդդատյա են եղել որևէ համքարության գլխավորին պատժելու վերաբերյալ հարցերը:

4. Համքարության ընդհանուր ժողով, որին ընդդատյա են եղել դրսից ստացվող գանգատների վերաբերյալ գործերը: Այս դեպքում, անորակ ապրանք պատրաստելու համար, ընդհանուր ժողովը, որպես պատիժ մի քանի օրով վարպետի խանութը փակել է և բանալին հանձնել վարպետների գլխավորին:

Կանոնադրության համաձայն՝ համքարական դատարանի կազմի մեջ մտնում էին վարպետների գլխավորը և ավագները, ինչպես նաև մասնակցում էին հեղինակավոր վարպետները:

Համքարական դատարանին ընդդատյա են եղել հետևյալ բնույթի հարցերը.

1. Վարպետի, ենթավարպետի և աշակերտի միջև ծագած վեճերը:

2. Անձնական և մասնագիտական հարա-

բերությունների բնագավառում համքարության վարպետների միջև ծագած վեճերը:

3. Վարպետների ընտանեկան հարաբերություններին վերաբերող վեճերը:

4. Կրոնական պարտականությունների խախտման կապակցությամբ ծագած վեճերը /կրոնական ծեսերը և տոները չպահպանելը, համքարության մահացած անդամի թաղմանը չզնայլ և այլն/:

5. Համքարության անդամների կողմից հասարակական հանգիստը խանգարելու հարցերը:

6. Կողմնակի անձանց բողոքները համքարության անդամների դեմ, վերջիններիս կողմից պատվերները վատ կատարելու, զեղծարարությունների, անորակ ապրանք վաճառելու վերաբերյալ գործերը:

Համքարական դատարանի վերոշյալ մի շարք լիզորություններ բխում են հենց Մ.Գոշի Դատաստանագրքից: Մ.Գոշն արգելում է մանուկներին վարձով ուսուցանելը, պարտավորեցնում հոգալու նրանց հագուստ և կերակուրը, իսկ որք լինելու դեպքում՝ ամենայն խնամք ցույց տալը: Եթե արհեստավորը փչացնում է նյութը, պետք է առնի կամ փչացրած նյութի արժեքը վճարի, որից հետո նոր միայն կարող է վարձը ստանալ, իսկ եթե ոչ՝ վարձը պետք է պակաս ստանա՝ ըստ նյութի արժեքի: Եթե արհեստավորը գող լինի՝ պիտի հատուցի և վճարի կորսված ապրանքի գինը: Ցեցից կամ մկներից վնասվածը հատուցվում է, երկար ժամանակ իր մոտ պահված և կամ մեկ այլ պատճառով վնասվածը հատուցվում է դատավճռով, հաշվի առնելով, որ նյութը տրվել է նրան գործի մեջ կիրառելու և ոչ թե փչացնելու համար:⁸

Չանցառուների համար սահմանվել են տարբեր տեսակի և բնույթի պատիժներ՝ ելնելով երկրում գոյություն ունեցող օրենքներից: Պատժի տեսակներից ավելի շատ տարածված և սովորական են համարվել դրամական և բնամթերային տուգանքները: Դրամական տուգանքները մտել է համքարական գանձարկղը, իսկ բնամթերայինը՝ մոմ, գինի, ճաշ, օգտագործվել են տարբեր նպատակներով, օրինակ՝ մոմը օգտագործել են եկեղեցում, իսկ գինին ու ճաշը հյուրասիրել են համքարության վարպետներին: Մեղավորի կողմից տուգանքը զանց առնելու դեպքում նա ենթարկվել է ավելի ծանր պատժի:

Համքարական դատարանի պատիժներից մեկն էլ մեղավորի կրպակը կամ արհեստանոցը ժամանակավորապես փակելն է: Նման պայմաններում արհեստավորի գործիքները վերցրել են և բանադրանք տվել: Բացի այդ, համքարության անդամները խզել են իրենց հարաբերությունները մեղավորի հետ և նույնիսկ բարև չեն տվել ոչ միայն վարպետին, այլև նրա ընտանիքի անդամներին: Եթե համքարության անդամը զոչացել է, նրան ներել են, և վերջինս պարտավոր էր ճաշ տալ համքարության անդամներին, որը շատ թանկ էր նստում: Իսկ եթե մեղավորը շարունակել է իր անհնազանդությունը, նրան հեռացրել են համքարությունից:

Խարդախության կամ խաբեբայության համար համքարական դատարանն առաջին անգամ բավարարվել է խրատներով և հանդիմանությամբ կամ թե տուգանքով: Տուգանքը եղել է դրամական բնույթի և հանձնվել է համքարական դատարանին: Տուգանքից ավելի խիստ պատիժ է համարվել բանադրանքը կամ խանութի ժամանակավոր փակումը /յուսուզ/: Բանադրանքը տևել է մի քանի ժամից մինչև երկու-երեք շաբաթ, որը մեծ վնաս է հասցրել ոչ միայն առևտրի տեսակետից, այլև վարպետի հեղինակությանը:

Վարպետի համար ավելի ծանր պատիժը հրապարակորեն անպատվելն էր: Այդ պատիժը կիրառվել է մի քանի անգամ աչքի ընկած խաբեբա և խարդախ վարպետների նկատմամբ: Այս դեպքում նրանց պատրաստած վատ գործը կախել են խանութի պատից՝ ի ցույց:

Պատժի մի այլ ձևը քաղաքից արտաքսումն է: Այդ պատիժը համքարական դատարանը կիրառել է խարդախ, բարոյապես փչացած վարպետների նկատմամբ, որոնք կարող էին վարակել և իրենց աշակերտներին օրինակ ծառայել: Մեղավոր արհեստավորն աքտորվել է քաղաքից: Համքարության բոլոր անդամներն իրենց հարաբերությունները խզել են պատժվածի հետ, նույնիսկ ջրկիրը հրաժարվել է ջուր բերել, հացթուխը հաց չի ծախել նրան:

Ախալցխայի համքարությունում սահմանված էր պատժի մեկ այլ տեսակ ևս: Բարոյականության դեմ մեղանշողին, բռնաբարություն կատարողին ենթարկել են խիստ ծեծի: Դատարանի խիստ հանդիմանություններից

հետո մեղավորի ոտքերը դրել են ֆալսխկայի /գանահարման միջոց/ մեջ և երեք ուժեղ անձնավորություն սկսել են հարվածել ոտքերին՝ կրկնելով հետևյալ բառերը. «Չժառանգես, չգորանաս և փիրի հացը չվայելես»: Այնուհետև պատժվածն ենթարկվել է եկեղեցական ապաշխարանքի:

Անհնազանդ և վատ վարքի տեր ենթավարպետը, եթե նախագգուշացումից հետո չի զգաստացել, նա նույնպես պատժվել է ֆալսխկայով և քաղաքից աքտորվել:

1867թ. Կանոնադրությունը կարգավորել է նաև զեղծարարության, խաբեբայության, չարաշահումների, աշակերտների բողոքների, աշակերտների և ենթավարպետների հեռացման և վարպետների գլխավորի մասին հարցերը:

Համքարության վարպետների գլխավորը վերջնականապես վճռել է ինչպես մինևույն համքարության, այնպես էլ արհեստավորի և օտար մարդկանց միջև ծագած վեճերը, եթե վերջիններս կամովին ներկայացել են համքարական դատարանին և վեճի առարկան իր արժեքով տասը ռուբլի արծաթից ավելի չի եղել. այդ գումարից բարձր լինելու դեպքում դժգոհ կողմին իրավունք է տրվել բողոքելու արհեստավորական վարչությանը:

Արհեստավորների, ենթավարպետների և աշակերտների թեթև հանցանքները, ինչպես նշված է Կանոնադրության 62-րդ հոդվածում, սկզբում քննել է ուստաբաշին, որը սահմանել է տուգանք՝ մեկ ռուբլի հիսուն կոպեկի չափով կամ մեկ օրվա բանտարկություն: Իսկ եթե հանցանք կատարողից պահանջվել է ավելի մեծ գումար, այդ դեպքում ուստաբաշին տեղյակ է պահել արհեստավորական վարչությանը, որն իրավասու էր վճիռ կայացնել, եթե վեճի առարկայի գումարը 30 ռուբլուց չի գերազանցել:

Արհեստավորական վարչությունը թեթև հանցանքների համար մեղավորներին ենթարկվել է դրամական տուգանքի՝ 5 ռուբլու սահմաններում, կամ երեք օրվա բանտարկության: Կանոնադրության մեջ միաժամանակ նշված էր, որ եթե արհեստավորական վարչության ատյանն իր պաշտոնն ի չարն է գործադրել, կամ չի կատարել ղեկավարության գրավոր ցուցումները, այդ դեպքում նահանգապետի կողմից ենթարկվել է դրամական տուգանքի կամ էլ ենթարկվել քրեական պա-

ԼՂՀ դատական իշխանություն

տասխանատվության:

19-րդ դարի վերջին տասնամյակում արդյունաբերության զարգացման և մեքենաների արագ մուտքի հետ միասին նոր ճանապարհների կարգավորումն ավելի արագացրին համքարական կազմակերպությունների քայքայումը, որի հետևանքով մի շարք եկամտաբեր արհեստներ աստիճանաբար հրապարակից դուրս եկան և խախտվեցին համքարության հիմքերը: Վերացան նախկինում եղած հայրական և որդիական փոխադարձ հարաբերությունները: Որոշիչն արդեն շահն էր:

Համքարության հարցերի վերաբերյալ 1900 և 1911թթ. Սանկտ-Պետերբուրգ քաղաքում կայացավ համառուսաստանյան 2 համագումար, որի որոշումները չկարողացան կասեցնել համքարության անկումը: Գործարանային արտադրանքը հաղթեց տնայնագործ արհեստավորին, ձեռքի աշխատանքը փոխարինվեց գործարանային մեքենայի աշխատանքով: Իսկ խորհրդային կարգերի ժամանակ մանր արհեստավորները համախմբվեցին արտելային համակարգի մեջ:

Հավելենք, որ հայ համքարության անդամներն օժտված են եղել բարձր բարոյական և մարդկային արժեքներով, որոնք գալիս են մեր ժողովրդի բազմադարյան պատմության խորքերից և որոնց կրողները պահանջված և կիրառելի են մեր օրերում:

1. Հայկական համառոտ հանրագիտարան չորս հատորով, հատոր 3, Երևան, 1999, էջ 82:

2. Միխրթար Գոշ, Գիրք Դաբասարանի /աշխատասիրությանը խոսքով թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 32, 33 /Այստեղի՝ Գիրք Դաբասարանի/:

3. Վ.Ա.Աբրահամյան, Հայ համքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում /18-20-րդ դարի սկիզբը/, Երևան, 1971, էջ 95-97, /Այստեղի՝ Հայ համքարությունները/, Աբրամ Կիսիբեկյան, Հուշեր, 2 հատորով, հատոր 1, Երևան, 2011, էջ 293:

4. Հայ համքարությունները, էջ 238-247:

5. Երվանդ Լալայան, Երկեր 5 հատորով, հատոր 2 /Շուշիի գավառ/, Երևան, 1988, էջ 83:

6. Միխրթար Գոշ, Վարդան Այգեկցի, Առակներ, Երևան, 1986, էջ 27:

7. Հայ համքարությունները, էջ 125:

8. Գիրք Դաբասարանի, էջ 130, 148, 149:

9. Հայ համքարությունները, էջ 127: